

Eva-Karin Josefson

Receptionen av belgiska modernister i Frankrike och Norden – om kulturklimatet i förra sekelskiftets vänsterkretsar

Under senare år har särarten i den belgiska symbolistdiktningen fokuserats i en rad studier, som bl a behandlar receptionen av författare som Maurice Maeterlinck och Emile Verhaeren i skilda länder,¹ bl a i den nederländsk- och den franskpråkiga delen av Belgien, i slaviska och tyskspråkiga länder, liksom inom det romanska språkområdet. I ett par intressanta artiklar belyses synen på de belgiska symbolisterna i Frankrike, med speciell fokusering på litterära tidskrifter och skolböcker.² En viktig fråga aktualiseras i dessa artiklar: Vad kan det betyda för receptionen av ett verk, skrivet på franska, att dess författare är född utanför Frankrikes gränser? En fråga som däremot inte berörs är hur öppet politiska tendenser i ett diktverk kan påverka receptionen i skilda länder. I en jämförande studie av hur dessa internationellt uppmärksammade författare mottogs i Frankrike respektive Norden, framför allt Danmark och Sverige,

---

¹ Bl a i specialnummer av litterära tidskrifter, exempelvis *La Réception du symbolisme belge, Œuvres et critiques* XVII, 2, 1992; *Revue belge de philologie et d'histoire*, 77, 1999.

² Damblemont resp. Dirx 1999.

kommer denna fråga här att kortfattat belysas. Ett syfte med jämförelsen är att belysa hur mottagandet av de båda författarna kan ge konkreta inblickar i kulturklimatet i olika länders vänsterkretsar för hundra år sedan.

Maeterlincks och Verhaerens tidiga författarskap

De båda franskspråkiga, flamländska författarna Maeterlinck och Verhaeren kom ur en borgerlig miljö och de studerade i sin ungdom juridik, mer av plikt än av övertygelse. Båda hade anknytning till Gent och båda började skriva dikter på 1880-talet. Verhaeren skildrade i en tidig diktsamling, präglad av naturalismen, den flamländska miljön och lyckades snabbt stöta sig med den traditionella kritikerkåren. Det som förenade de båda belgiska författarna var deras reaktion mot en konservativ, estetisk uppfattning: de anslöt sig båda i slutet av 1880-talet till den franska lyriktraditionen genom att i Charles Baudelaires efterföljd gestalta själstillstånd.³ Inte heller Maeterlincks diktning uppskattades av landets traditionella kritikerkår, som även reagerade mot de formella friheter som de båda författarna tog sig.⁴

I Belgien liksom i det övriga Europa fanns det under denna period starka spänningar mellan kritiker och författare som värnade om traditionen och nydanande författare, som med sitt skapande ville ifrågasätta samma tradition. Denna konflikt komplicerades i Belgien av att det inom den förhållandevis unga nationen rymdes starka strävanden att skapa en nationallitteratur. Utrymmet för modernistiska experiment blev knappast större av att kultur-etablissemanget efterlyste en litteratur som kunde befästa den nationella identiteten. Ett starkt stöd i sitt modernistiska skapande fann däremot Maeterlinck och Verhaeren i den socialistiske juristen och litteraturkritikern Edmond Picard, som var mycket tongivande

---

³ Om Maeterlincks bidrag till denna form av diktning, se Espmark, 1975.

⁴ Otten, 1999.

i intellektuella kretsar i Belgien och som under 80-talet kom i kontakt med en rad unga jurister, många med författardrömmar. Det var också Picard, som lyckades väcka unga författares intresse för de sociala problem som slutligen ledde fram till en svår social kris i landet. I en för etablissemanget provocerande tidskriftsartikel, 'Det är dags att doppa pennan i rött bläck!', publicerad i den avantgardistiska tidskriften *L'Art moderne*, uppmanade han 1886 författare och konstnärer att ge sitt bidrag till den politiska kampen genom att integrera den i själva skapandet. Vad som kännetecknar de författare och konstnärer som hörsammade hans uppmaning var att de värnade om sin konstnärliga frihet. En viktig inspirationskälla för dem var också den franske sociologen Jean-Marie Guyau, som efterlyste ett socialt engagemang i konst och litteratur, samtidigt som han varnade för ett programmatiskt skapande. Även hans filosofiska tänkande, där visionen av mänsklighetens enhet stod i centrum, väckte uppmärksamhet i intellektuella vänsterkretsar.⁵

För Verhaerens del kommer mötet med Picard att resultera i en litterär nyorientering. Han övergav det introverta skapandet i Baudelaires efterföljd och gestaltade under 1890-talet i sin sociala trilogi, som direkt anknyter till den politiska debatt som förs i vänsterkretsar, sin tids brännande samhällsproblem: flykten från landsbygden i *Les Campagnes hallucinées* (1893), och storstaden som med sina tentakler drar till sig människor, varor och kapital i *Les Villes tentaculaires* (1895). I dramat *Les Aubes* (1898) förmedlar han en vision av ett bättre samhälle. Det är i denna del av sitt författarskap som han klart avviker från den franska litteraturtraditionen. Också Maurice Maeterlinck ställde sig bakom socialisternas krav, bl a i essäer som röjer ett politiskt engagemang.⁶

⁵ De mest diskuterade verken av Guyau var *L'Art au point de vue sociologique* (1889) och *Les problèmes de l'esthétique contemporaine* (1891).

⁶ Exempelvis i essäsamlingen *Le double jardin* (1904).

Även om inte samarbetet med socialisterna kom att påverka hans dramatik, är dessa med sitt levande intresse för en nydanande konst ett viktigt stöd för de unga modernisterna: "Utan Picard tror jag att vi inte skulle kunna skriva något över huvud taget i Belgien", hävdar Maeterlinck i en intervju med en fransk litteraturkritiker.⁷ Hans första drama *La Princesse Maleine* från 1889 dedicerades Picard.

Kulturklimatet i Belgien och Frankrike

En ständigt återkommande fråga i det sena 1800-talets europeiska vänsterkretsar var hur de intellektuella skulle kunna få till stånd en dialog med arbetarna. Som ett sällsynt lyckat experiment i Belgien framstod kooperativet 'Vooruit' i Gent. Det börjar som ett socialistiskt bageri på 1870-talet och utvecklas snabbt till en samlade symbol för arbetarrörelsen med en rad aktiviteter: ett tryckeri ger ut en tidning, publicerar politiska broschyrer, kulturartiklar och skönlitteratur. Snart utvidgades också verksamheten med en omfattande bildningsverksamhet. Initiativtagarna hade insett att politiska tal möjligen inte är det mest effektiva medlet att nå arbetarna. Insatserna behövde en praktisk förankring. Kooperativet blir snart en förebild inte bara för arbetare i Wallonien utan också för andra länder, framför allt Frankrike, där svårigheterna att ena arbetarna var uppenbara. I den debatt som fördes på vänsterhåll i franska dagstidningar och tidskrifter under 1800-talets två sista decennier förekommer mycket ofta hänvisningar till de försök som gjorts i Gent. Tidigare än i Frankrike grundades i Belgien flera Folkets Hus med en rad kulturella aktiviteter, organiserade bl a av författare och konstnärer. Under 1890-talet deltog både Maeterlinck och Verhaeren i dessa aktiviteter, liksom också skulptören Constantin Meunier, som i mitten av 1880-talet slagit igenom i Frankrike med sina

---

⁷ Huret, 1891, s. 383.

monumentala statyer av kraftfulla arbetare. En rad europeiska konstnärer och vänsterintellektuella lockades till Belgiens radikala kretsar, konstnärssammanslutningen 'Les Vingt' och kretsarna kring Edmond Picard och socialistledaren Emile Vandervelde. Bland de nordiska intellektuella som besöker landet kring förra sekelskiftet finner vi inte oväntat Georg Brandes och Ellen Key. Den franske skulptören Auguste Rodin fick under de åtta år han på 1870-talet tillbringade i Belgien det stöd som han inte fick i Frankrike.⁸ Den franske socialistledaren Jean Jaurès återvänder klart imponerad från invigningen av Folkets Hus i Bryssel 1898. Hans intryck redovisades bl a i *La Revue socialiste*, en tidskrift som allt sedan den grundades 1885 vinnlagt sig om ett nära samarbete med de belgiska socialisterna.

Även om det franska samhället inte drabbats av samma sociala kris som Belgien, präglades ändå landet av starka sociala och kulturella spänningar. Också i Frankrike fanns en tendens bland diktare att överge elfenbenstornet för att skildra den värld de levde i. Radikala intellektuella rasar över att det republikanska statsskicket knappast värnar om demokratiska värden. Många av dem, inte minst unga författare, lockas under 80-talet och början av 90-talet av anarkismen. Andra hälften av 90-talet kommer att färgas av en rättsskandal som inte bara skakade Frankrike, utan som väckte ursinniga reaktioner världen över. Då det visade sig att den judiske kaptenen Alfred Dreyfus på falska grunder anklagats för landsförräderi och att han trots detta inte fick upprättelse klövs Frankrike i två läger: författaren Emile Zola och socialister som Jean Jaurès kämpade oförtrutet för att rentvå Dreyfus, medan det andra lägret gav uttryck åt antisemitiska stämningar. Dreyfusaffären blev en samlande symbol för unga radikala författare som övergav anarkismen för socialismen. Bland vänsterkritiker ställdes kraven på en radikal konst med samhällsförändringar på sitt program. Vissa

---

⁸ Martinez, 1993.

av dessa kritiker vågade t o m ifrågasätta bilden av Victor Hugo som demokratisk visionär, och bilden av Zola som en folkets kämpe.

I intellektuella kretsar, framför allt universitetskretsar, hade Jaurès ett mycket stort inflytande. För många intellektuella med borgerlig bakgrund blev Jaurès humanistiska ideal och försiktiga socialism ett fullt tänkbart alternativ. Jaurès var i sin litteratursyn präglad av sin humanistiska skolning. De tyska romantikerna, Hugo och Zola var i Jaurès ögon tillräckligt radikala för att framhållas som litterära ideal för arbetarklassen. Konstens funktion var över huvud taget inte att förändra samhället - den måste bara vara tillgänglig för alla. Inte ointressant är att Jaurès kontinuerligt publicerade artiklar i en lärartidskrift. Lärarkåren hade sedan sekelskiftet rykte om sig att vara radikal - för många av dem var mordet på Jaurès 1914 en nästan personlig förlust.

Receptionen av Maeterlincks och Verhaerens författarskap i Belgien och Frankrike

Verhaerens och Maeterlincks tidiga diktning mottogs till en början med intresse och förståelse, framför allt av författarkolleger som bejakade nyskapande tendenser i Belgien. Under 1890-talet hårdnade tonen och irritationen bland traditionella kritiker som värnade om Parnassens klassiska ideal bara växte. Vad man attackerade hos Verhaeren var inte bara de formella och stilistiska friheter som han tog sig - inte minst allvarligt var att han inte tycktes behärska franska språket, åtminstone inte den franska som talades och skrevs i Frankrike. Även mot Maeterlinck riktas likartade förebråelser. På ett allmänt plan var de båda författarna klandervärda genom att de övergav den latinska lyriktraditionen för att i stället låta sig inspireras av 'nordisk' och 'germansk' konst och kultur, som uppenbarligen betraktades som underlägsen.⁹

---

⁹ Otten, 1999.

Vad som inte har kommenterats i sentida forskning kring Verhaeren är att de socialistiska tendenserna i hans 90-talsdiktning drabbades av kritikerkårens förkastelsedom. Albert Giraud understryker irriterat att hans revoltdikter har ett budskap, som är liktydigt med 'Vooruit's.¹⁰ Att de politiska tendenserna betraktades som opassande avspeglas möjligen också i belgisk litteraturhistorieskrivning, där man länge valt att förtiga författarens politiska ställningstagande. De direkta angrepp, som Verhaeren utsattes för under 90-talet kompensterades dock av det uttalade stöd som socialistiska politiker och kritiker gav honom. Vandervelde citerade ofta Verhaerens dikter i sina tal och hans drama *Les Aubes* uppfördes på Folkets Hus i Bryssel. Men de belgiska socialisterna gjorde författaren känd utanför sitt lands gränser. I Paris använde Vandervelde 1899 Verhaerens titel *Les Villes tentaculaires* som rubrik för sitt sociologiska föredrag för vänstersinnade studenter. Jules Destrée publicerade i början av seklet i *Die Zeit* en lång artikel, där han analyserade diktarens och sociologens vision av flykten från landsbygden, allt medan han lyfte fram den betydelsefulla roll som diktarens tolkning intog i sammanhanget.¹¹ Att Verhaerens diktning väckte uppmärksamhet i tyska vänsterkretsar visar sig bl a i Werner Sombarts monumentala arbete *Der moderne Kapitalismus* från 1902, där uttrycket "la ville tentaculaire" myntas som ett sociologiskt begrepp.

I Frankrike slog Maeterlinck igenom redan med sitt debutdrama, *La Princesse Maleine* (1889). 1890 publicerades på första sidan i den franska dagstidningen *Le Figaro* en recension som väckte uppmärksamhet i litterära kretsar runt om i Europa. Enligt den etablerade litteraturkritikern Octave Mirbeau hade världen begåvats

---

¹⁰ Giraud, *La Jeune Belgique*, 1896.

¹¹ 'Der Zug nach der Stadt. Ein modernes soziales Phänomen in der Beleuchtung eines Dichters (Emile Verhaeren) und eines Nationalökonomens (Emile Vandervelde)', *Die Zeit*, 1903.

med en ny Shakespeare - det konkreta beviset på detta var pjäsen *La Princesse Maleine*, skriven av den för honom totalt okände författaren Maurice Maeterlinck. Mirbeau slog med eftertryck fast att Maeterlinck t o m överträffade Shakespeare.

Shakespeare var också Maeterlincks stora förebild inom teaterns område. Handlingen utspelar sig i en obestämbart medeltid och huvudpersonerna är två unga älskande som på grund av ett oblikt öde och vuxnas grymhet inte får varandra. I pjäsens slut segrar ondskan och döden. Det typiska för Maeterlincks 90-talsdramatik är att karaktärsteckningen underordnas pjäsens grundstämning, en stämning som präglas av instängdhet, ångest och dov väntan på något obestämbart. Personerna i Maeterlincks symbolistiska dramatik är ofta hjälplösa och passiva marionetter, helt utlämnade åt ödet och utan verklig förmåga att kommunicera med varandra. De förfaller föra en dialog med sig själva eller med ödet, snarare än med andra människor. Dialogen är trevande och replikerna ofta oavslutade, som om orden inte förmådde översätta deras inre upplevelser. Tystnaden blir i Maeterlincks dramer mer innehållsrik och suggestiv än själva replikerna. I flera avseenden framstår dramerna som förbluffande moderna. Gestalterna är vilsna sömngångare som inte vet varifrån de kommer och ännu mindre vart de är på väg.

Under 90-talet publicerade Maeterlinck också sin översättning av den tyske romantikern och mystikern Novalis verk, *Lärjungarna i Saïs* och *Fragment*, som i Maeterlincks översättning fick stor genomslagskraft bland franska intellektuella vid sekelskiftet. En ständigt återkommande tanke hos Novalis är dödens nära relation till livet. Av hans *Fragment* framgår att han inte uppfattar liv och död som två separata tillstånd, abrupt åtskilda genom dödsögonblicket, utan som stadier i en utveckling.

Under 90-talet väckte Maeterlinck alltmer uppmärksamhet i Frankrike - hans dramer uppfördes på avant-gardistiska scener i Paris. Hans pjäs *Pelléas och Mélisande* (1892) uppfördes för första

gången 1893 i Paris av den unge skådespelaren och regissören Lugné-Poe, känd som entusiastisk introduktör av nordiska dramatiker som Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson och August Strindberg. Framgången väckte irritation bland franska kritiker: Varför uppföra dessa märkliga pjäser, skrivna av utländska författare, när fransmännen själva skriver så lyckade underhållningspjäser? frågar sig traditionella kritiker upprört. Även franska författarkolleger med sympatier på vänsterkanten kunde känna sig provocerade av Maeterlincks framgångar. Enligt Paul Adam var de belgiska författarna "litterära stråtrövare" som hämtade inspiration av franska författare för att sedan prisas på de franska kollegerna bekostnad.¹² Vad beträffar Maeterlincks dramer reagerar flera av dem på de trevande replikerna och ser dem som ett uttryck för att författaren inte behärskar franska. Både belgiska och franska kritiker förefaller något ängsliga över att de belgiska författarna inte ser vikten av att behärska den parisiska franskan: "Varje ung man med författarambitioner måste vistas en tid i Paris, innan han försöker sig på att skriva", hävdar en kritiker.¹³

I radikala kretsar i Frankrike var dock Maeterlinck ett uppmärksammat namn kring sekelskiftet. I den av Jaurès 1904 grundade dagstidningen *L'Humanité*, där många intellektuella med bakgrund i elitskolan Ecole Normale supérieure publicerade kulturartiklar och politiska artiklar är exempelvis Maeterlinck ett ständigt återkommande namn. Det är knappast möjligt för någon läsare att upptäcka något samhällsengagemang i Maeterlincks dramatik. Däremot finns, som redan nämnts, ett klart politiskt, närmast anarkistiskt inslag i vissa av hans essäer från seklets början. Tidningens kritiker intresserar sig betydligt mer för Maeterlincks filosofiskt orienterade essäer: att den hyllade belgiske författaren även skulle ha ett socialt engagemang förefaller helt obekant för

---

¹² Hanse, "Histoire d'une gloire" 1962, s 230.

¹³ René Doumic, *Les Jeunes. Etudes et portraits*, s 239.

tidningens skribenter ända fram till 1913, då Maeterlinck i ett bidrag till en socialistisk publikation ställt sig bakom kravet på allmän rösträtt.¹⁴ En av Maeterlincks ivrigaste beundrare är just Jaurès, som vid flera tillfällen lovordar hans dramatik. I en uppmärksamman recension av *Pelléas och Mélisande* betecknar han utgåvan av dramat som en litterär händelse och lyfter speciellt fram det mystiska inslaget med rötter i tysk romantik.¹⁵

En viktig förbindelselänk mellan Verhaerens och Maeterlincks författarskap är att de båda författarna i slutet av 90-talet, Maeterlinck i sina essäer, Verhaeren i sina dikter, gestaltar mänsklighetens enhet. I Verhaerens fall kopplas bilden av människosläktets enhet till visionen av ett enat kollektiv, som kan kasta ett orättvist samhällssystem över ända. I sina storstadsdikter låter han alltså inte folkmassan framstå som ett utarmat proletariat, utan som en positiv kraft som kan förändra samhället till det bättre. Verhaeren tvekade inte att publicera sina dikter i anarkistiska tidskrifter i Frankrike. Som litteratur- och konstkritiker hade han en förkärlek för författare och konstnärer med ett socialt engagemang. Samtida européer uppfattade Verhaeren som en viktig förnyare av lyriktraditionen under 90-talet. Hur såg radikala kritiker och socialister på denna del av hans diktning i Frankrike?

I franskt kulturliv är en lätt paternalistisk attityd gentemot grannlandet Belgiens kulturella yttringar ibland märkbar under den aktuella perioden. Den belgiska litteraturen betraktas som "en förort" till den franska, även om landets franskspråkiga litteratur framstår som vida överlägsen, ett 'Odéon', i jämförelse med den flamländska.¹⁶ Med tanke på att denna inställning förefaller ha varit

---

¹⁴ *L'Humanité*, 13/12 1913.

¹⁵ Jaurès' avhandling i filosofi, *De la réalité du monde sensible* (1892), behandlar just den tyska romantikens filosofer.

¹⁶ Hans föredrag sammanfattas av den belgiske kritikern Arney i *Le Réveil*, januari 1894.

utbredd är det mycket intresseväckande att Maeterlinck blev så uppmärksam i Frankrike. I fråga om Verhaeren är mottagandet mycket annorlunda. Mirbeau, som höjde Maeterlinck till skyarna, som i sin gärning som kritiker och som skönlitterär författare kämpade mot förtryck och som hade anarkistiska sympatier just vid den tidpunkt då Verhaeren lät publicera sina dikter med revoltmotiv i en fransk, anarkistisk tidskrift,¹⁷ nämner över huvud taget inte sin författarkollegas diktning, inte ens under den period, då han fungerade som socialistisk litteraturkritiker i *L'Humanité*. I en reseskildring, som bl a omfattar Belgien, ironiserar han över kulturlivet i Bryssel och noterar beträffande Picard att han talar franska med belgisk accent,¹⁸ en brist som uppenbarligen överskuggade hans position som politisk agitator och inflytelserik kulturpersonlighet.

Även i fråga om diktaren Stéphane Mallarmé, som även han under en period haft anarkistiska sympatier, är en reserverad hållning till politisk diktning mycket märkbar. Han publicerar en entusiastisk recension av Maeterlincks *Pelléas och Mélisande* i den belgiska vänstertidskriften *Le Réveil* 1893, men förefaller i ett brev till Verhaeren närmast lättad över att dennes drama *Les Aubes* inte uppförs i Paris som planerat.¹⁹

Verhaerens dikter nämns över huvud taget aldrig i *L'Humanité* och när Jaurès presenterar hans diktning är det inte under 90-talet, då den kommenterades runt om i Europa och då Jaurès själv var litteraturkritiker i *La Dépêche de Toulouse*, där han presenterade Maeterlinck. Det är först efter att ha träffat Verhaeren på en

¹⁷ *L'Endebors*, 1894.

¹⁸ Belgiska författares och politikernas reaktioner på Mirbeaus förlöjligande av belgiskt kulturliv finns dokumenterade i tidskriften *La Revue* från 1907. I den biografi om Mirbeau som publicerades 1992 förefaller författarna något bekymrade över att Mirbeaus belgiska kolleger i den aktuella artikeln framstår som så humorfria i sina kommentarer till Mirbeaus karaktäristik.

¹⁹ Mallarmé, *Correspondance*, 1983.

bankett för författaren 1904, som Jaurès - pliktskyldigast, förefaller det - skriver en recension av hans sociala diktning. Enligt Jaurès verkar författaren ha velat överdriva den sociala kris som drabbade Belgien. Helt uppenbart är Jaurès mer imponerad av de belgiska socialisternas försök att bilda kooperativ än av författarnas ambitioner att skriva politisk dikt.

En förklaring till att flera socialistiska kritiker i Frankrike uppenbart föredrar Maeterlincks introverta dramatik framför Verhaerens politiska diktning kan vara att dikt och agitation i deras ögon var oförenliga begrepp.²⁰ Under sin radikala period under 90-talet uttrycker sig författaren och kritikern Maurice Barrès mycket positivt om Maeterlinck och försöker förklara varför han är den främste representanten för den belgiska litteraturen. I hans verk röjs tydligt inflytandet från den engelske målaren Burne Jones och det germanska inflytandet från Novalis, konstaterar han.²¹ I detta sammanhang uppmanar Barrès sina belgiska kolleger att inte vara alltför polemiska, dvs politiska i sitt författande: "polemik är ibland nödvändig, men de belgiska författarna måste akta sig för att göra ett osympatiskt intryck på författarna i Paris", understryker han.

Är det av denna anledning som Verhaerens franska kolleger väljer att inte behandla hans sociala diktning, när de i den litterära tidskriften *Mercure de France* i slutet av 1890-talet presenterar hans verk?²² När Verhaerens politiska dikter publiceras är det i den anarkistiska *L'Endebors* och utpräglat radikala tidningar och tidskrifter som *La Revue socialiste*.²³ Den sistnämnda tidskriften utmärkte sig i flera sammanhang för ett djärvt ifrågasättande av

---

²⁰ Även Jean-Paul Sartre är av denna mening, vilket har kommenterats av bl a Denis 2000, s. 267.

²¹ I utbildningen vid Ecole Normale supérieure intog tysk filosofi en framträdande plats ännu vid sekelskiftet.

²² *Mercure de France* 1897 *Les Visages de la Vie* omnämns däremot.

²³ *L'Endebors* 1894, *La Revue socialiste* oktober 1896, *Le Mouvement socialiste* 15/12 1901, *Les Entretiens politiques et littéraires*, 1893 (Francis Vielé-Griffin).

vedertagna litterära förebilder. Paul Lafargue ifrågasatte exempelvis i en lång artikel 1891 Victor Hugos radikalitet. Tidskriftens första redaktörer hade båda varit involverade i Pariskommunen och hade båda tvingats gå i landsflykt. Allt sedan tidskriften grundades hade de sökt samarbete med sina belgiska kolleger.²⁴

Det fanns dock en speciell kategori intellektuella i Frankrike som under samma period uppmärksamt följde både Maeterlincks och Verhaerens författarskap, och som inte såg något hinder i att bejaka och t o m låta sig inspireras i sitt eget skapande av båda. Ett intressant exempel på denna kategori är den unge Jules Romains, vars tidiga verk rymmer tydliga ekon från båda författarna. *La Vie unanime* ('Enhetens liv') från 1908, det verk som först gjorde honom känd, har klart socialistiska inslag och påminner i sin vision av en stad i revolt om Verhaerens *Les Villes tentaculaires*. Den korta romanen *Mort de Quelqu'un*²⁵ från 1911 har framför allt inspirerats av Maeterlincks analys av Novalis, som bland annat går ut på att gränserna mellan liv och död är utsuddade. Berättelsen handlar om en för sin omgivning anonym lokförare, som först efter sin död uppmärksammas av det hyreshuskollektiv han ingått i genom att han infiltrerar deras tankar och drömmar. *Mort de Quelqu'un* genomsyras av mystik och får sin speciella prägel genom att den skildrar en mänsklighetens enhet i vardagen, med en helt ordinär hyreskasern som främsta arena. Någon politisk tendens är inte märkbar i denna berättelse.

Helt följdriktigt väckte Romains tidiga diktsamling ingen uppmärksamhet i vänsterkretsar - trots att det författarkollektiv som Romains samarbetade med uppenbarligen ville nå socialistiska läsare och till och med i *L'Humanité* inbjöd läsarna att besöka deras hemvist,²⁶ förbigicks diktsamlingen med tystnad i samma tidning.

²⁴ Benoît Malon och Georges Renard.

²⁵ I svensk översättning 1924 under titeln *Någon är död*.

²⁶ 'Les poètes de l'Abbaye' publicerar sin inbjudan i tidningen 10/8 1907.

Däremot uttryckte sig *L'Humanités* kritiker Victor Snell några år senare mycket uppskattande om den politiskt neutrala berättelsen.²⁷

Maeterlincks och Verharens väg till Norden

Ett namn som ständigt aktualiseras i forskningen kring kulturutbytet mellan de nordiska länderna och det övriga Europa är Georg Brandes. Redan under 1880-talet hade denne gjort en resa i Belgien och stiftat bekantskap med politiker, kulturpersonligheter och författare, bl a Maeterlinck och Verhaeren. Framför allt den senares författarskap gjorde intryck på Brandes, som i början av seklet publicerade en recension av dennes revolutionsdrama - däremot behandlade han inte hans dikter, inte ens dem med social tendens. Brandes hävdar visserligen att *Les Aubes* är ett av periodens betydelsefullaste dramer, men han har samtidigt invändningar mot verket: framför allt är den folktribun som står i centrum inte helt klar i konturena. Att Brandes intresse för Maeterlinck förefaller ganska svalt är inte speciellt förvånande: för den danske kritikern var ju litteraturens uppgift att ställa problem under debatt - dramer och dikter som skildrade själsliga förlopp uppskattades betydligt mer av kretsen kring den symbolistiska tidskriften *Taarnt*, framför allt Johannes Jørgensen, som var väl förtrogen med de båda belgiska diktarna. När Brandes kommenterar Maeterlincks författarskap är det intressant nog inte dennes dramer som förefaller honom väsentligast men de tidiga essäsamlingarna. En dansk författare som inte bara engagerade sig i uppförandet av Maeterlincks pjäser i Danmark, men som också introducerade honom i Norge är Herman Bang. Den norske författaren Johan Bojer förmedlar långt senare vilket oförglömligt intryck författarkollegan gjorde, då han i slutet av 90-talet i en föreläsning presenterade Maeterlinck i Trondheim i Nordnorge.

Som den svenske forskaren Tage Boström konstaterar i sin

---

²⁷ Brevet förvaras i Fonds Jules Romains, Salle des Manuscrits, Richelieu.

avhandling möttes Théâtre de l'Œuvres gästspel med *Pelléas och Mélisande* i de nordiska länderna inte med odelad entusiasm, framför allt inte i Sverige. Vänsterorienterade kritiker som Anna Branting, gift med svenska arbetarpartiets ledare, kommenterar lätt moraliserande den dödsångest, som dramat ger uttryck åt:

Den är väl nu för tiden något, som till och med våra barn vilja stolt betvinga i stället för att pjunkigt odla, en vildeinstinkt, med vilken kulturmenniskor böra ha så litet som möjligt att skaffa.²⁸

Hjalmar Branting, som också han skrev recensioner i dagspressen, kommenterar Maeterlincks dramatik först sedan han sett den ganska konventionella pjäsen *Monna Vanna* (1902) i början av seklet. Även om han betraktar Maeterlinck som en av samtidens stora författare reagerar han mot att människorna gestaltas som orealistiskt filosofiska och ädla.²⁹ Entusiastiska beundrare av Maeterlincks dramatik finns trots allt även i Sverige under 90-talet. Inte helt oväntat gör Maeterlincks ödesmättade kammerspel ett djupt intryck på den lungsjuke diktaren och kritikern Oskar Levvertin, som själv lever i dödens skugga.

Kan svenska vänsterkritikers förhållandevis svala intresse för Maeterlincks 90-talsdramatik vara ett uttryck för att en annan typ av litteratur betraktades som mera angelägen? I ett nypublicerat arbete visar Mikael Löfgren hur skönlitteratur betraktades som ett naturligt inslag i den politiska kampen.³⁰ För svenska (och nordiska) vänstermänniskor verkar det inte ha funnits någon motsättning mellan litterärt skapande och socialt engagemang. Även bland kritiker med anknytning till akademisk miljö, som exempelvis Anders Österling, fanns i seklets början en strävan efter att överge

---

²⁸ Citerat efter Boström, s. 110.

²⁹ *Social-Demokraten*, 16/4 1903.

³⁰ Löfgren, 2002.

elfenbenstornet och skapa en utåtriktad dikt som gestaltade den nya tidens samhälle. Liksom för unga, franska författare framstod en diktare som Verhaeren som en intressant förebild även för de nordiska ländernas författare.

En av de allra tidigaste och viktigaste introduktörerna av de belgiska symbolisterna i Norden är Christian Rimestad. Framför allt hans arbete *Fransk Poesi i det nittende Aarhundrede* från 1905 fick en större betydelse för den nordiska läsekretsen, än vad som redovisats i forskningen.³¹ När det samma år recenserar av Österling, konstaterar den svenske kritikern att man i Danmark förefaller betydligt mer insatt i fransk lyriktradition än man är i Sverige. Rimestads översiktliga verk om fransk 1900-talslitteratur var hans examensarbete för magisterexamen i litteraturhistoria. Det bedömdes som förbluffande insiktsfullt av samtida litteraturvetare. Som en av de första i Norden lyfter han inte bara särarten i den belgiska lyrik som hade väckt uppmärksamhet runt om i Europa under 90-talet - i motsats till sin franska kolleger drar han sig inte för att utförligt analysera Verhaerens sociala diktning, något som gör ett starkt intryck på Österling. Den belgiske diktaren framstår i Rimestads tolkning som

en social diktare i verklig mening, obunden av program, men med ögat vidöppet mot eldsvådorna, som härjande rycker närmare från avlägsna horisonter, och med örat spändt lyssnande till massorna

konstaterar Österling i sin recension.³² Den utförliga presentationen av Verhaerens sociala diktning får en speciell fokusering genom att den utgör slutkapitlet i Rimestads arbetet om franskspråkig lyrik.

I Frankrike saknas vid sekelskiftet inte kritiker som lyfter fram

---

³¹ Bjørn Andersen/Ole Wehner Rasmussen nämner inte ens arbetet i sin artikel om receptionen av den belgiska symbolismen i Danmark.

³² Österling, 1905.

de belgiska symbolisternas betydelse för franska författare.³³ Knappast någon har dock så övertygande som Rimestad visat vad en diktare som Verhaeren tillfört fransk lyriktradition. Oftast framstår den belgiska litteraturen som ett något provinsieellt tillskott till den rika, inhemska lyriken.³⁴ Rimestad visar hur Verhaeren ansluter sig till fransk storstadsdiktning, men samtidigt utvecklar den och ger den dess tidsmässiga och sociala prägel. Ingen samtida fransk lyriker har förmått skildra den dynamik som ryms i de stora världsstäderna och i de folkmassor som befolkar dem med en sådan intensitet som Verhaeren, hävdar Rimestad. I sin analys av *Les Villes tentaculaires*, som han uppfattar som syntesen av de moderna storstädernas kokande liv, försätter han sig i författarens situation och försöker se tentakelstaden med dennes ögon:

Alt hvad Verhaeren skildrer i denne Bog, faar en Intensitet, der blender, overrumpler, forfærder. Det er en Syden i den, en Bragen, en Hvirveln, Utaalmodighedens, Pengebegærlighedens, Nydelsesygens, det overophidsede kønslige Begærs Feber, den aandelige og materielle Arbejdes Hvileløshed. Og i Rytmerne hører man den mangfoldige Larm: De har Fabriksmaskinernes Hvæsen, Togenes Gungren, Skinnernes Stønnen, en Mumlen og Murren fra de Menneskemasser, der snor sig gennem Gaderne, krydses, knyttes og løses ligesom Kabler.

I sin analys av *Les Villes Tentaculaires* framstår Rimestad som betydligt mer insiktsfull än vissa av vår tids franska kritiker: i sin ovilja att beröra det sociala engagemanget föredrar exempelvis Maurice Piron att i den franska nyutgåvan av *Les Campagnes hallucinées* och *Les Villes tentaculaires* från 1982 uppfatta diktsamlingarna som en lovsång till den nya tiden. Han betecknar

---

³³ T ex Tancrède de Visan, 1909.

³⁴ Dirx, 1992.

helt enkelt Verhaeren som en europeisk Walt Whitman också i dessa starkt samhällskritiska dikter.

1915 utvidgar Rimestad sin presentation av de belgiska författarna genom att publicera *Belgiens store Digtere*, där han bl a presenterar Maeterlinck. I introduktionen ger han en initierad skildring av det kulturklimat som präglade 1800-talets två sista decennier i Belgien och belyser Picards betydelse för den litterära utvecklingen i landet, något som inom fransk forskning kommer att understrykas först 1947 av Guy Michaud.

Det som frapperar i Rimestads studier är hans förmåga att allsidigt belysa de belgiska författarna, samtidigt, som han placerar in dem i ett större litterärt sammanhang. På samma gång som han lyhört tecknar både Verhaerens och Maeterlincks utveckling från en lyrik som gestaltar själsliga kval till en diktning, som kretsar kring mänsklighetens villkor, jämför han de båda författarskapen med tendenser i både fransk och dansk litteratur. Tendensen att överge elfenbenstornet och besjunga den mänskliga energin och livet självt i dess enkla och stora linjer motsvaras i dansk litteratur av Johannes Jørgensen och Johannes V. Jensen, konstaterar han. De belgiska författarna, framför allt Verhaeren, intar en särställning i den litterära utvecklingen genom sin förmåga att uttrycka sig "saa alment og saa grandios". Detta är speciellt tydligt i Verhaerens senare diktsamlingar, *La Multiple Splendeur* (1906) och *Les Rythmes Souverains* (1910), som båda ger uttryck åt en expansiv livsbejakelse och en religiöst färgad tro på mänsklighetens enhet och utveckling.

Bland vänsterorienterade kritiker i Sverige är den internationellt uppmärksammade Ellen Key speciellt intressant som introduktör av de belgiska författarna. I en omfattande artikel i *Ord och Bild* presenterar hon 1907 *La Multiple Splendeur*. Ellen Key ser i Verhaerens lyrik en ny religion som hon kallar "lifstro" och som är "tron på livet såsom utveckling, såsom enhet, såsom självändamål, tron på livet såsom evig rörelse och evigt vandrande genom naturen inneboende krafter". Men det är inte bara detta filosofiska

drag som väckt Keys intresse för den belgiska litteraturen: Key, som kring sekelskiftet bl a var sysselsatt med att bygga upp arbetarnas bildningsverksamhet i Sverige var naturligt nog lika benägen som sina europeiska kolleger att på plats studera försöken i landet. Under en resa till Belgien förefaller hon utöver Verhaeren även ha träffat "den fint bildade och sympatiska Emile Vandervelde, den belgiska socialismens yppersta ledare". I en essä i hennes arbete *Verk och människor* (1910), framför allt ägnad Verhaeren och Maeterlinck, kommenterar hon de belgiska författarnas och konstnärernas nära samarbete med landets socialister: "I intet europeiskt land torde konstens och litteraturens män med mer värme omfatta de mål socialismen eftersträvar – samhällsskönheten - än i Belgien". I sin essä berör hon också den särställning den belgiska konsten och litteraturen intar genom det sociala engagemang som den ger uttryck åt:

Verhaerens *Les Villes tentaculaires* och *Les Campagnes hallucinées* äro inom konstens område vad t ex Laermans och Frédéric's tavlor eller Meuniers stoder äro inom konsten: delar av arbetarstorhetens, arbetarlidandets och arbetarlängtans historia.

Vad som är utmärkande för nordiska kritikers presentation av de belgiska modernisterna - framför allt Rimstads och Keys - är det internationella perspektivet, ambitionen att placera in verken i dess sociala sammanhang och förmågan att se sambanden mellan de olika konstarterna i landet. Bland franska kritiker är det svårt att hitta ett enda exempel på en likande attityd. Maeterlincks författarskap, både hans dramatik och hans essäer, omnämns med stor uppskattning av vänsterkritiker med förankring i den akademiska traditionen. En litteraturkritiker i *L'Humanité* är uppenbart omedveten om att författaren har anknytning till de radikala kretsarna kring de belgiska socialisterna och blir överraskad av upphovsmannen till den introverta essäsamlingen *La Mort* (1913) som

recenserats även samma år gjort ett inlägg för att stödja socialisternas krav på allmän rösträtt.³⁵ Vad som också karakteriserar de nordiska kritikerna är att det verkar förefalla dem naturligt att presentera både den introverte Maeterlinck och den under en period uppenbart socialistiske Verhaeren med samma fördomsfria attityd och t o m i organ som inte utmärks av någon påfallande radikalitet, exempelvis *Svenska Dagbladet*.³⁶ I Frankrike förefaller valet ofta stå mellan de båda författarna: de mer traditionella vänsterkritikerna föredrar Maeterlinck, de mer radikala, exempelvis Georges Renard, tar däremot avstånd från hans mysticism och efterlyser explicit en socialistisk litteratur i Verhaerens efterföljd.³⁷ Vad som tydligt även skiljer de franska och belgiska kritikerna åt är att Meunier i franska kritikerkratsar, trots att hans kraftfulla och i Frankrike mycket uppmärksammade arbetargestalter röjer ett socialt engagemang, inte i främsta hand ses som en representant för den mycket specifika konst och litteratur som är nära förknippad med det belgiska kulturklimatet, utan som en efterföljare till den franske målaren Millet, som även han skildrat arbetaren om än i form av bonden.

Påfallande sällan inom den franska konst- och litteraturkritiken kring den aktuella perioden aktualiseras frågan om belgiska konstnärer och författare under den aktuella perioden skulle ha kunnat tillföra sina franska kolleger något - det är det omvända förhållandet som förefaller vara det givna. På samma sätt som Verhaeren inspirerat franska diktare, har emellertid även Meunier haft ett avgörande inflytande över den franske målaren och grafikern Maximilien Luce, som direkt inspirerad av belgaren

---

³⁵ *L'Humanité*, december 1913.

³⁶ Exempel på detta är Anders Österling och Oscar Levertin.

³⁷ Renard är själv författare till en socialistisk utvecklingsroman, *La Conversion d'André Savenay* (1892), som bemöttes med iskall tystnad av franska socialister men gavs som följetong i tysk och engelsk vänsterpress. I Tyskland var Renards romaner under en period mer uppskattade än Zolas och Maupassant.

återger sociala motiv i sin konst. Är det i ett försök att finna en inhemsk motsvarighet till Meuniers arbetargestalter, som Rodins 'Tänkaren' under en kort period i början av seklet av skulptören själv och av franska vänsterpolitiker lanseras som en symbol för arbetaren?

Något som också är frapperande hos flera av de nordiska kritikerna är deras förmåga till överblick över den litterära och konstnärliga utvecklingen i både Frankrike och Belgien. Både Rimestad³⁸ och den unge svenske kritikern Erik Blomberg³⁹ ser i Jules Romains tidiga diktning ett klart inflytande från bl a Verhaeren och ger i sina presentationer av författaren en intressant relief åt hans diktsamling, som gestaltar mänsklighetens enhet med den moderna storstaden som slagkraftig symbol. Den franske litteraturhistorikern Ernest Florian-Parmentier understryker i sitt digra och översiktliga arbete *La littérature et l'époque. Histoire contemporaine des Lettres françaises de 1885 à nos jours* (1914) även han beroendet av författare som Verhaeren och kanske framförallt Hugo, men Romains får betala ett högt pris för att han i ungdomligt oförstånd utnämnt sig själv till grundare av lyriktraditionen.⁴⁰ Romains betraktades av Florian-Parmentier och av många franska intellektuella i seklets början som en opportunist, en uppfattning som finner ett eko i en artikel av den svenske kritikern Carl-August Bolander så sent som 1932.⁴¹ Intressant nog

---

³⁸ *Fransk litteratur 1900-1940*, 1943.

³⁹ Blomberg, 1928; 1931.

⁴⁰ Florian-Parmentier, s. 198.

⁴¹ Det är i en recension av de två första volymerna av Romains *Les Hommes de bonne volonté* som Bolander med illa dolt förakt anspelar på denna opportunist: "Den som kommer ridande på den sista ismens åsna kan alltid vara säker på att bli hälsad som Messias; morgonrodnadens gymnasistgossar hurra sig hesa, djupsinnighetens esteter vifta med palmerna, och spekulationens förläggare breda ut reklammattorna. Och motståndarnas kör ökar bara dallringarna i luften kring profeten. Så har till exempel Jules

förefaller *La Vie unanime* ha haft mindre genomslagskraft i Frankrike än i länder som Sverige⁴² och Belgien, där Paul van Ostaijens stadslyrik röjer ett tydligt släktskap med Romains vision av den moderna storstaden.⁴³

I en kritisk studie hävdade George Renard på 1890-talet att franskt kulturliv och franskt utbildningsväsen förklarades av nedärvda föreställningar av vad som var passande i skönlitteraturen och i undervisningen i litteraturhistoria på olika nivåer. 1600-talet betraktades alla revolutioner till trots som det stora seklet och Aristoteles regler och Franska Akademiens föreskrifter var absoluta rättesnören.⁴⁴ Kan detta vara en av anledningarna till att kommentaren av språkbehandlingen förefaller ha varit ett obligatoriskt inslag i det franska mottagandet av belgiska författare? Att det ansågs opassande att kombinera politik och litteratur så sent som under 1890-talet framgår av de ursäkter som franska författare framför i förord, då de trots alla regler och föreskrifter vågar sig på företaget. Den av mystik färgade litteraturen förefaller i de akademiskt dominerade vänsterkretsarna i Frankrike vid förra sekelskiftet ha varit betydligt mer acceptabel än den öppet agiterande lyriken.

I de nordiska länderna sökte både författare och konstnärer nya vägar för en samhällstillvänd konst. Möjligt är att mottagandet i länder som inte tyngdes ner av ett så traditionsbundet kulturarv kunde bli mer förutsättningslöst än i Frankrike.

Romains, den franska totalismens unge halvgud, lätt och lekande ridit in i den stora världsberömmelsen". *Dagens Nyheter*, 16/5 1932.

⁴² Josefson, 1997.

⁴³ Se även Vic Nachtergaele och Paul Hadermann, 1999.

⁴⁴ Renard, 1893 (II), s. 346 - 347.

Bibliografi

- Blomberg, Erik. 'Den moderna andan - i fransk lyrik'. *Ord och Bild* 1928.
- Blomberg, Erik. *Tidens romantik*. Stockholm 1931.
- Bjørn Andersen, Zsuzsanna/Wehner Rasmussen, Ole. 'La réception du symbolisme belge au Danemark'. *Œuvres et critiques*, XVII, 2, 1992.
- Brandes, Georg. 'Verhaeren som dramatiker'. *Samlede Skrifter*, Band XVI. København 1906.
- Brochures - programmes de L'I.N.R, Bruxelles, 75 anniversaire de Maurice Maeterlinck, 1937. [Minnesteckningar av bl a Johan Bojer och Christian Rimestad].
- Branting, Hjalmar. 'Monna Vanna'. *Social-Demokraten*, 16/4 1903.
- Boström, Tage. *Den objudne gästen. Hur Maeterlinck introducerades och mottogs i Sverige intill 1903*. Umeå universitetet, Institutionen för litteraturvetenskap, 1979.
- Dablemont, Gerhard. 'La cohabitation des symbolismes français et belges dans Le Mercure de France de 1890 à 1900'. *Œuvres et critiques*, XVII, 2, 1992.
- Denis, Benoît. *Littérature et engagement de Pascal à Sartre*. Paris 2000.
- Destrée, Jules. 'Der Zug nach der Stadt. Ein modernes soziales Phänomen in der Beleuchtung eines Dichters (Emile Verhaeren) und eines Nationalökonomens (Emile Vandervelde)', *Die Zeit*, 1903.
- Dirx, Paul. 'Le symbolisme belge dans les manuels scolaires et revues littéraires en France (1902-1930)'. *Œuvres et critiques*, XVII, 2, 1992.
- Doumic, René. *Les Jeunes. Etudes et portraits*. Paris 1897.
- Espmark, Kjell. *Att översätta själen. En huvudlinje i modern poesi - från Baudelaire till surrealismen*. Stockholm 1975.
- Giraud, Albert. 'Les Villes tentaculaires', *La Jeune Belgique*, 1/2 1896.
- Hadermann, Paul. 'La réception de Verhaeren chez Paul van Ostaïen'. *Revue belge de philologie et histoire*, 77, 1999.
- Hanse, Joseph. *Maurice Maeterlinck 1862-1962*. Bruxelles 1962.
- Huret, Jules. *Enquête sur l'évolution littéraire*. Paris 1891.
- Jaurès, Jean. *Œuvres t.16: Critique littéraire et critique d'art*. [Éd. par Michel Launay, Camille Grousselas et Françoise Laurent-Prigent] Paris 2000.
- Josefson, Eva-Karin. 'Unanimismen i Sverige'. *Samlaren*, 1997.
- Josefson, Eva-Karin. 'En obekvämt fransk socialist - Georges Renard'. *Arbetshistoria*, 105, nr 1. 2003.

- Key, Ellen. *Verk och människor*. Stockholm 1910.
- Löfgren, Mikael. *Från borgerlig till proletär skiss. En studie i en genres tillblivelse och förvandling*. [Red. Beata Agrell & Anna Forssberg Malm] Litteraturvetenskapliga institutionen. Göteborgs universitet. *Meddelanden*, nr 30, 2002.
- Maeterlinck, Maurice. *Œuvres 1-3*. [Éd. par Paul Gorceix] Bruxelles 1999.
- Mallarmé, Stéphane. *Correspondance* [recueillie, classée et annotée par Henri Mondor et Lloyd James Austin] Paris 1983.
- Michaud, Guy. *Message poétique du symbolisme*. Paris 1947.
- Mirbeau, Octave. *La 628_E8*. Paris 1908.
- Nachtergaele, Vic. 'La réception du symbolisme franco-belge en Flandre'. *Œuvres et critiques*, XVII, 2 1992.
- Nachtergaele, Vic. 'La réception d'Emile Verhaeren en Flandre'. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 77, 1999.
- Renard, Georges. *Critiques de combat II*. Paris 1895.
- Rimestad, Christian. *Fransk poesi i det nittende aarhundrede*. København 1905.
- Rimestad, Christian. *Belgiens store Digtere: Emile Verhaeren, Maurice Maeterlinck, Charles van Lerberghe*. København 1915.
- Rimestad, Christian. *Digtere i Forbør. Interviews og Breve*. København 1906.
- Rimestad, Christian. *Fransk litteratur 1900-1940*. København 1943.
- Verhaeren, Emile. *Les Campagnes hallucinées, Les Villes tentaculaires*. Paris 1982.
- Österling, Anders. 'Fransk poesi', *Svenska Dagbladet*, 18/12 1905.
- Visan, Tancred de. *L'Attitude du lyrisme contemporain*. Paris 1909.

Otryckt material

- Victor Snell. Brev till Jules Romains 1911. Richelieu, Mf 3544.